

Т.М. Ніколаєва
(м. Київ)

СОЦІАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРОШАРКУ В УКРАЇНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Формування підприємницького прошарку на українських землях, що входили до складу Російської імперії, розпочалося задовго до проведення реформ 1860–1870-х рр. Проте саме з того часу, коли відбувалося утвердження фабрично-заводської промисловості й механізованого транспорту в економіці, активно йшов процес чисельного зростання буржуазії, відбувалися якісні зміни в її складі та усвідомленні своєї ролі у господарському і громадському житті. Утім, суспільно-економічна основа, яка склалася на фабрично-заводській стадії промисловості за умов збереження значних феодальних пережитків у господарстві, насамперед у сільському, й дворянсько-поміщицький характер політичної надбудови позначилися на формуванні буржуазії.

Найбільш повні відомості про кількість осіб, які займалися підприємницькою діяльністю в українських губерніях, дає перепис 1897 р. Зокрема, тут було зафіксовано 111 626 осіб, які жили за рахунок прибутків із капіталу та нерухомості, 306 644 – займалися торгівлею і 3612 – кредитно-торговими операціями. У той час загальна кількість населення в регіоні становила понад 22 млн чол. У підсумку підприємницький прошарок (разом із родинами) становив не більше 2% від усього людського загалу в Україні¹. Так, в одному з її найбільших торгово-промислових центрів – Києві – того року з 247,7 тис. чол. до купецького стану належало 1,02% населення².

За рівнем доходів буржуазія України, наприклад у 1905 р., за підрахунками Т.І.Лазанської мала наступну структуру. Взявши за критерій для визначення дрібного прошарку підприємців річні прибутки до 2 тис. руб., середнього – від 2 до 10 тис. і великого – понад 10 тис. руб., вона з'ясувала, що 73% від їх загальної кількості належали саме до дрібних одноосібних власників торгово-промислових закладів. На їх долю припадало 57% прибутків. До середньої буржуазії належало 23,2%, а її частка у загальному доході від підприємницької діяльності становила 20%. До великої буржуазії належало лише 3,8%, а її прибуток дорівнював 23%³.

Не зважаючи на відносну нечисленність, важливе місце в суспільстві, яке стало на шлях індустріального розвитку, з кінця ХІХ ст. зайняла велика промислова буржуазія. Остання впевнено тримала руку на пульсі економічного розвитку, впливала на політику уряду, з кожним роком дедалі все більше настійливо підпорядковувала собі все громадське життя, а після 1905 р. долучилася й до участі у вирішенні політичних питань. Велика буржуазія перетворилася у впливову частину суспільства, котра була пов'язана з передовою в технічному та організаційному відношенні економікою і вміло пристосувалася до кон'юнктури внутрішнього й зовнішнього ринків.

Відповідно до промислового розвитку окремих регіонів України процес формування великих підприємців-одноосібників найбільш інтенсивно проходив на Півдні та Правобережжі. Саме у цих районах склався найзаможніший прошарок великої буржуазії, яка володіла підприємствами, що мали прибутки від 10 тис. руб. на рік. Так, із загальної кількості підприємств на Правобережжі їх питома вага

становила 32,5%, а на Півдні – 44%. Натомість буржуазія Лівобережжя була значно слабшою як за кількістю торгово-промислових закладів, так і за їх прибутковістю. У кожному з цих регіонів була й лідируюча губернія. Зокрема на Правобережжі до такої належала Київська, на Лівобережжі – Харківська, а на Півдні – Херсонська. Стосовно ж великих акціонерних промислових та торгових товариств, які займали провідне місце в економіці, то їх частка у 1905 р. становила майже 54% прибутків по групі підприємств, що мали більше 10 тис. руб. доходу щорічно⁴.

До торгово-промислової діяльності в пореформеній період активно долучалися представники різних соціальних груп – від привілейованих станів до селян. низів. Як писав дослідник буржуазії П.Берлін “на кінець 60-х і на початок 70-х рр. особливо яскраво розгортається промислово-банківська вакханалія. Не тільки купці та промисловці, а й природжені дворяни беруть якнайширшу і жадібну участь у нашвидкоруч організованих справах... Жадоба нажити капітали на промислових затіях, на залізничних концесіях, на піддрядах та поставках охоплювала благодушних учораших поміщиків, котрі здатні були лише проживати гроші”⁵. Окрім купців і дворян, підприємництвом активно займалися міщани, селяни, козаки, чиновники, інженери, адвокати, лікарі, представники науки й ін. Тому підприємницький прошарок, що інтенсивно формувався, за своїм складом був багатолікий і неоднорідний, знаходився в постійному русі. Поряд із династіями, які нараховували декілька поколінь, у його середовище стрімко вривалися спритні новачки з нижчих суспільних станів. Поширення дрібнотоварного виробництва у сільській місцевості й містах, до якого залучалося селянство, дрібні кустарі та торговці, активно сприяло зростанню торгово-промислової прошарку⁶. Межа між купецтвом, міщанством і селянством визначалася лише багатством та підприємницькою діяльністю, а не традиціями. В результаті зростав кількісно й розширював соціальне коло підприємницький загаль, зокрема промисловий, що дедалі більше набував всестанового характеру. Розмивання станових рамок було закономірним процесом у буржуазному суспільстві.

Залученню до підприємництва суспільних низів стимулювало і пореформене законодавство. Зокрема ліквідовано було існуючі до того обмеження у торгово-промисловій сфері для селян та міщан, отримали послаблення в оподаткуванні окремі види діяльності. Загалом положення від 8 січня 1863 р. “Про мито за право торгівлі та інші види промислів” офіційно надавало особам усіх станів рівні юридичні права для такої діяльності⁷. Утім, представники не усіх верств могли в однаковій мірі ними скористатися. Реформи, що проводилися у Російській імперії, не змогли остаточно покінути з проблемою становості. Загальна політика все ж була спрямована на те, щоб зміцнити економічне становище дворянства, найзаможнішої частини купецтва і стримувати підприємницьку ініціативу нижчих верств⁸. Тому вихідців із суспільних низів серед великої промислової буржуазії були одиниці. У підсумку цей новий суспільний прошарок не здобув політичної влади, а нечисленна група великої буржуазії, будучи за походженням переважно дворянською, зберігала риси старого дворянсько-поміщицького класу. Визначником її політичних та економічних інтересів, як і в попередню феодальну епоху, було самодержавство.

Незавершеність буржуазних перетворень в економіці створювала підґрунтя для існування методів первісного нагромадження капіталу, великою мірою торговельного. Купецтво в умовах ринкового господарства активно долучалося до промислового підприємництва, було творцем не лише посередницького, а й виробничого

капіталу. Прибутки ж торговельного капіталу у пореформені десятиліття за розмірами не поступалися добі первісного нагромадження. Це обумовлювало силу купецького стану, який на зламі століть серед інших верств населення виступив засновником найбільшої кількості фабрично-заводських підприємств. Останні в Україні становили 35% від їх загальної кількості (за неповними даними на 1903 р. – 2300), заснованих представниками всіх соціальних верств⁹. Тому вже на межі ХХ ст. купці завдяки енергії, підприємливості, капіталам виходять на перше місце у промисловій діяльності. Дворянський клас змушений був поступитися їм, незважаючи на всі пріоритети та можливості, які у нього були.

Отже, найбільшим джерелом поповнення промисловців в Україні було купецтво – основний підприємницький прошарок епохи феодалізму. З приходом на арену соціально-економічного життя капіталізму воно поступово змінювало форми своєї діяльності. Якщо у Середньовіччя винятковою функцією купців були торгівля і лихварство, завдяки яким створювалися капітали, то за капіталістичної доби в умовах ринкових відносин, маючи значні за розмірами кошти, вони ставали активними творцями нового способу виробництва. Купці засновували великі підприємства – заводи, фабрики, банки, активно впливаючи таким чином на економічне життя суспільства.

Іншою верствою, яка активно включилася у капіталістичне підприємництво, були поміщики. Зберігши значні станові привілеї й пільги дворянам, уряд шляхом постійної економічної та законодавчої підтримки створив для них найкращі умови в підприємницькій діяльності. Велике землеволодіння, яке і надалі належало дворянам, було основою для розвитку промисловості, особливо галузей, пов'язаних із сільським господарством. Тому найкращі умови для її розвитку склалися саме у великих землевласників¹⁰. З їх середовища виділилася найбільш помітна група підприємців, особливо цукрозаводчики й гірничопромисловці.

Підприємницький прошарок України був різним і за своїм національним складом. Російський уряд, узявши в останній третині ХІХ ст. курс на форсований розвиток великої фабрично-заводської промисловості, за відсутності достатніх внутрішніх капіталів змушений був вдаватися до широких зарубіжних інвестицій. Цьому було підпорядковане досить ліберальне щодо діяльності іноземних компаній тогочасне законодавство. Відверта протекціоністська політика держави по відношенню до вітчизняної промисловості змушувала підприємців зарубіжного походження привозити у країну не товари, а вільні кошти. Як зазначив один з дослідників, „скептичне ставлення до залізорудного багатства Кривого Рогу володіло як урядом, так і науковими колами майже до 1880 р. Історичний конфлікт регіону Кривого Рогу й Уралу було вирішено втручанням іноземного капіталу, протилежного інтересам національного російського капіталу”¹¹.

Внаслідок бурхливого розвитку в Україні вугільної, залізорудної та металургійної, а також машинобудівної й суднобудівної промисловості, не зустрічаючи опору, зарубіжний капітал уже наприкінці ХІХ ст. захопив ключові позиції у цих галузях економіки. Багатьом інвесторам із Західної Європи стало вигідно засновувати підприємства, які за досить короткий час давали великі надприбутки. Місцеві промисловці в силу економічної слабкості та меншого досвіду у підприємстві, намагаючись не ризикувати капіталами, зосереджували свою діяльність переважно в майже безпрограшних харчовій і переробній галузях. Як зазначав голова Ради з'їзду представників торгівлі й промисловості М.С.Авдаков, “уряд широко заохочував вільну приватну ініціативу, йому були чужими будь-які обмеження, в тому числі і національні, внаслідок чого приватний капітал,

сповнений довіри до виваженої політики уряду, пішов широким потоком у промисловість”¹².

На початку XX ст. на українських землях найбільший відсоток підприємців іноземного походження спостерігався саме в галузях важкої промисловості, де переважали французькі та бельгійські капіталісти. Так, 1900 р. понад 80% акціонерних капіталів у гірничозаводській промисловості належало іноземцям. Загальна ж сума французьких капіталів в Україні становила 220 млн франків. Бельгійські капіталісти вклали у підприємства регіону 115 млн руб., або більше половини всіх інвестованих коштів у Російській імперії. Німецькі та англійські промисловці також зробили великі вклади в українську економіку (відповідно 29,7 і 23 млн руб.)¹³. Такі зарубіжні підприємці, як А.Буроз, Ф.Штатцер, М.Гельферіх, Г.Гартман, Д.Юз та інші брали активну участь в економічному житті українських земель¹⁴.

Поряд зі значним про шарком західноєвропейських капіталістів, в українській економіці останньої третини XIX – початку XX ст. найбільшу частку становили підприємці єврейського, російського і польського походження. Цьому сприяли особливості історичного розвитку України, її політична залежність від Польщі та Росії, проходження по українських землях так званої “межі єврейської осілості”. І коли на Правобережжі серед промисловців домінували євреї та поляки, то на Лівобережжі й Півдні більшість становили російські, єврейські та іноземні підприємці.

Згідно з переписом 1897 р., українські підприємці серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становили 29,12%, російські – 38,64%, польські – 8,97%, а єврейські – 15,68%. Відповідно торгівлею і торгово-кредитними операціями займалися 13,43% українців, 16,24% росіян, 1,03% поляків та 63,72% євреїв, які після українців (17 005 688 чол.) і росіян (2 767 951 чол.) займали третє місце за кількістю осіб (1 908 465) серед усього населення України¹⁵. Таким чином, найбільш підприємливим на той час виявився єврейський етнос. Незважаючи на ряд дискримінаційних заходів російського уряду стосовно євреїв (заборона купувати та орендувати землю, обмеження в акціонерному підприємстві, проживанні та пересуванні тощо), вони виявили могутній природний потяг до посередницької діяльності. Відповідно вони мали і більш виразну буржуазну структуру.

Після них за своєю впливовістю у підприємстві йшли росіяни, до яких входила певна частина зрусифікованих українців. Активна експансія російських купців на українських землях почалася ще в першій половині XIX ст. Підкріплена офіційною політикою, вона найбільш повно проявилася у великих містах України. Заможним купцям-переселенцям з Великої Росії були надані значні пріоритети й пільги. У підсумку вони відразу зайняли панівне становище серед місцевого купецтва. Великі можливості для підприємницької діяльності на українських землях мали також російські поміщики і дворяни, які ще з часів Петра I почали переселятися сюди. Засилля їх в Україні, за якими стояла державна бюрократична машина, посилювали позиції російського етносу взагалі та серед підприємців зокрема. Така ситуація зміцнювала великодержавницьку політику Російської імперії щодо українського й інших етносів, які проживали на землях регіону.

Втрата незалежності, самобутнього вільного розвитку, нав’язування чужого, не притаманного духові українців способу життя, що несли із собою експансіоністські сили Російської імперії, стали на заваді активному залученню українського етносу до розвитку підприємництва в пореформений час. До того ж, як

писав проф. М.Ф.Сумцов, “українці ніколи не мали нахилу або хисту до торгівлі. Завжди люди інших націй вихоплювали у них найбільш ласі шматки – в давнину греки, пізніше – євреї та великороси. Важкі на підйом хлібороби, люди чесні, з великим почуттям справедливості, українці не кидалися у великий бариш”¹⁶. Як правило, свої зусилля вони зосереджували переважно на землеробській діяльності. Саме через психологічні, політичні й економічні особливості український етнос на початку ХХ ст. мав нечисленну групу буржуазії, до того ж – економічно слабку. Капітали українських промисловців, за винятком окремих підприємців, як і купецькі, були здебільшого незначні, розпорошені в різних менш значних для економіки галузях промисловості. Своєю активністю у господарській діяльності та в багатьох сферах суспільного життя серед нечисленної групи вітчизняних підприємців виділялися лише кілька визначних родин цукрових магнатів – Смирненки, Терещенки, Харитоненки, промисловець у гірничій і металургійній справі О.К. Алчевський.

Утім, хоча між різними групами підприємців існували значні розбіжності, вони все ж усвідомлювали себе єдиною соціальною групою, не зважаючи на станові, національні, релігійні відмінності, особливо коли це стосувалося їхніх безпосередніх економічних інтересів – власного збагачення. Оскільки одноосібних коштів та внутрішніх ресурсів для їх нагромадження у країні було недостатньо, то за відсутності значних капіталів засновувати великі підприємства здатні були акціонерні товариства. У них об’єднувалися власники як великих, так і малих капіталів, представники різних прошарків та національностей. У результаті такої спільної участі в діяльності акціонерних товариств і торгових домів зникали станові й національні відмінності підприємців. При цьому мав значення лише розмір вкладених кожним із суб’єктів коштів. Для прикладу, до могутнього Південноросійського Дніпровського металургійного товариства, створеного в 1887 р. (основний капітал становив 7,5 млн руб.), входили дійсний статський радник князь В.М.Танішев, дворянин В.О.Ляський, лодзинський купець 1-ї гільдії Е.Гурберт, німецькі піддані В.Рау та Р.Сюрмонд, бельгійські – К.Деллау-Мат’є, барон де Макар, Г.Пастор і А.Грейнер. Як бачимо, поряд із титулованою знаттю почесні місця в товаристві посіли купці й безрідні промисловці – німці, бельгійці, поляки та росіяни¹⁷. І перелік такої економічної співпраці у великих і малих капіталістичних об’єднаннях на українських землях можна продовжити.

На відміну від промисловців, значна частина торговельної буржуазії навіть на початку ХХ ст. не мала відповідної загальної та спеціальної освіти, відзначалася низьким рівнем культури тощо. Інтереси цього численного прошарку буржуазії не виходили за межі вирішення суто господарських проблем. Громадська діяльність більшої частини торговців була обмеженою. Таке становище було притаманним більшою мірою для початкового етапу розвитку ринкових стосунків передреформеної й пореформеної доби, ніж більш зрілого його періоду на межі ХІХ–ХХ ст. Економічний стан підприємців впливав на їх участь у вирішенні соціальних і культурно-освітніх потреб суспільства в цілому та зокрема робітників. Усвідомлення ними необхідності вирішення соціальних проблем відбувалося вкрай повільно й призвело, врешті, до згубних для економічного розвитку країни наслідків – цілої низки революційних виступів робітників і селян на початку ХХ ст.

Психологія чималої кількості купців та промисловців, особливо тих, які походили з нижчих станів, під впливом подальшої еволюції суспільства по шляху буржуазного розвитку зазнавала помітних змін. Багато з них намагалися засвоїти

європейський спосіб життя, підвищити свій освітній рівень, набути значної ваги в справі міського самоврядування як гласні дум, а іноді й як їх голови, займалися доброчинністю, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільних соціальних умов для розширення власної підприємницької діяльності. Все це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей в їхньому середовищі¹⁸. Виступаючи організаторами і творцями економічного життя, кращі представники молоді буржуазії поступово усвідомлювали тісний взаємозв'язок між особистим та суспільним багатством, набували значної ваги в справі місцевого самоврядування. Ліберально налаштовані промисловці та купці, маючи у своєму розпорядженні великі кошти, намагалися не тільки рухати економічний прогрес, а й активно впливати на суспільне життя через виборні посади в міських, земських і професійних установах, як почесні члени благодійних товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, фундатори філантропічних, лікувальних та освітніх закладів.

Саме з останньої третини XIX ст. внаслідок свого нового економічного становища важливим суб'єктом громадської діяльності в Україні стали представники торгово-промислового прошарку, з яким був пов'язаний важливий етап освітньо-культурного поступу, розвиток благодійності та меценатства. Такою діяльністю займалися як окремі, найбільш освічені, далекоглядні, ліберально орієнтовані підприємці, кількість яких з кожним десятиліттям зростала, так і їх представницькі та професійні об'єднання. Розміри пожертвувань промисловців і купців залежали від матеріальних можливостей, особистих рис (складу характеру, рівня освіченості, суспільного становища, родинних зв'язків, ставлення до релігії та ін.), поточного стану справ, загальної економічної та фінансової кон'юнктури, ступеня організованості в межах галузі і країни.

На заняття господарством купців та промисловців суттєво впливали також сімейні традиції. Адже генеалогічна сталість підприємницьких династій була запорукою успіху власної справи, розпочатої представниками старшого покоління. Роль сімейної традиції в їх життєвому укладі була досить суттєвою. Усе це мало на меті породжувати в суспільстві образ міцно спаяної й непорушної родини¹⁹. Особливо це стосувалося купців, сімейні традиції яких протягом декількох поколінь постійно відтворювали певні стереотипи їхньої поведінки, одним із яких стала участь у благодійності. До того ж розмір пожертвувань деякою мірою відображав у громадській думці фінансово-економічну стабільність підприємств фірми чи торгового дому. Потрібно враховувати і те, що індивідуальні доброчинні пожертвування були засобом підвищити авторитет власного імені або імідж родини. Тому навіть при наявності організацій благодійного спрямування заможні підприємці окремо жертвували великі кошти на заснування якогось закладу, щоб створити собі рекламу.

До Першої російської революції 1905–1907 рр. практично весь торгово-промисловий прошарок імперії не був задіяний у політичній сфері суспільства. До того часу його діяльність мала суворо окреслені межі, що не давали можливості відкрито брати участь у політичному житті країни. В інтересах економічної модернізації самодержавний уряд допускав об'єднання підприємців у представницькі та дорадчі організації – такі, як купецькі товариства, біржові комітети тощо. Однак рівень їх компетенції був жорстко обмежений господарськими питаннями. Економічна політика уряду, спрямована на посилення протекціоністського захисту російської промисловості від іноземної конкуренції, у цілому відповідає інтересам підприємницьких кіл. З іншого боку, економічний союз бізнесу і

влади у другій половині XIX ст. був певною платою за політичне безправ'я буржуазії²⁰.

Таким чином, після скасування кріпацтва складовою частиною бурхливого процесу модернізації усього суспільного життя в Україні стали чисельне зростання, консолідація та економічне зміцнення підприємницького прошарку. До торгово-промислової діяльності протягом останньої третини XIX – початку XX ст. активно залучалися представники різних соціальних груп суспільства, серед яких найбільш готовими за доби реформування економіки виявилися дворяни-поміщики, які успадкували від феодальної епохи значні матеріальні ресурси, та купецтво, котре зуміло нагромадити первісний капітал на зовнішній і внутрішній торгівлі.

В умовах посилення інтеграційних процесів російський уряд нарощував колоніальну політику щодо України, що негативно позначилося на формуванні національної буржуазії, яка навіть напередодні Першої світової війни була нечисленною і досить слабкою. У досліджуваній період панівне становище у підприємстві, поряд з іноземцями, посіли представники російського та єврейського етносів, насамперед у найбільших торгово-промислових міських центрах. Українці ж, які свою енергію і потенціал зосередили в сільському господарстві, виявилися слабо задіяними в процесах економічної модернізації, особливо в промисловій і банківській діяльності.

¹ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – С.169; Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ, 2003. – С.120.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г / Изд. Центрального статистического комитета МВД под ред. Н.А.Тройницкого. – Т.ХVI: Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1904. – С.51.

³ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні. – С.94.

⁴ Там само. – С.94–95.

⁵ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – 2-е изд. – Ленинград; Москва, 1925. – С. 116–117.

⁶ Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. 1850–1880 гг. – Москва, 1978. – С.233.

⁷ Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов // Полное собрание законов Российской империи. – 2-е собр. – Т.38. – 1-е отд. – 1863. – №39118. – С.3–15.

⁸ Галахов В.В. Торгово-промышленное предпринимательство российской буржуазии в конце XIX в. (по материалам статистики промышленного обложения): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1986. – С.16.

⁹ Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. – Санкт-Петербург, 1903. – 838 с.

¹⁰ Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в. – Москва, 1971. – С.130.

¹¹ Цит. за: Довжук І.В. Промисловість Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. II. – К., 2001. – С.20.

¹² Цит. за: Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні. – С.17.

¹³ *Эвентов Л.Я.* Иностранные капиталы в русской промышленности. – Москва; Ленинград, 1931. – С.45–47; *Оль П.В.* Иностранные капиталы в России. – Петроград, 1922. – С.146, 235.

¹⁴ *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – С.61.

¹⁵ *Лазанська Т.І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. I. – К., 2000. – С.114–115.

¹⁶ *Сумцов М.Ф.* Слобожане: Історично-етнографічна розвідка. – Х., 1918. – С.78.

¹⁷ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні. – С.160.

¹⁸ *Донік О.М.* Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. V. – К., 2003. – С.50.

¹⁹ *Ульянова Г.Н.* Благотворительность московских предпринимателей. 1860–1914 гг. – Москва, 1999. – С.254.

²⁰ Российское предпринимательство. XVI – начало XX в. К завершению исследовательского проекта Института российской истории РАН // Отечественная история. – 1998. – №6. – С. 43.